

BÌNH ĐỊNH:

BẢO TỒN và PHÁT HUY giá trị di sản văn hóa phi vật thể Bài chòi

NGUYỄN TUẤN

Sở Văn hóa và Thể thao Bình Định

Bài chòi Cổ Bình Định được Bộ Văn hóa, Thể thao và Du lịch công nhận là di sản văn hóa phi vật thể quốc gia từ ngày 25-8-2014 và cùng với Bài chòi của các tỉnh duyên hải miền Trung Việt Nam được UNESCO công nhận Di sản văn hóa phi vật thể đại diện của loại tại phiên họp Ủy ban liên Chính phủ Công ước 2003, lần thứ 12 của UNESCO tại Hàn Quốc ngày 7-12-2017. Tỉnh Bình Định đã phối hợp với với nhiều đơn vị, cơ quan Trung ương và địa phương để hoàn thành hồ sơ khoa học và bổ sung, cập nhật thông tin theo yêu cầu của tổ chức UNESCO. Ngày 29-12-2016, UBND tỉnh Bình Định tiếp tục ban hành Quyết định số 4850/QĐ-UBND về việc phê duyệt Đề án Bảo tồn và phát huy giá trị di sản văn hóa phi vật thể Hát bội và Bài chòi trên địa bàn tỉnh đến năm 2020. Sở Văn hóa và Thể thao Bình Định đã triển khai Đề án nói trên với việc thành lập các Ban thực hiện Đề án; gồm các đơn vị thuộc Sở như: Đoàn dân ca kịch Bài chòi; Nhà hát Tuồng Đào Tấn; Trường Trung cấp Văn hóa - Nghệ thuật tỉnh và một số đơn vị chuyên môn liên quan khác nhằm đưa nghệ thuật hát Bài chòi dân gian vào đời sống của nhân dân trong thời gian tới.

Bài chòi là một sáng tạo độc đáo giữa trò chơi với âm nhạc dân gian đặc sắc của cư

dân miền Trung nói chung và Bình Định nói riêng, nghệ thuật Bài chòi phổ biến ở vùng Nam Trung Bộ, là tiền thân của sân khấu kịch hát cùng tên. Sau những thăng trầm, Bài chòi miền Trung đã được phục hồi ở một số địa phương.

Người dân đất võ Bình Định từ xưa đã xem Hội Bài chòi là thú vui dân gian vào các dịp hội hè, lễ tết. Bài chòi trước hết là một cuộc chơi bài nhưng chắc chắn đây không phải các tụ điểm đồ đen, sát phạt nhau bằng tiền bạc. Bài chòi là một dạng lễ hội - trò chơi dân gian. Người chơi không ngồi trong nhà hay trên chiếu mà leo lên chòi dựng tại một bãi đất rộng nào đó để... hò, hát và chơi bài.

Theo nhiều tài liệu văn hóa cổ thì hội Bài chòi xuất

hiện trong thời kỳ các cư dân phía Bắc bắt đầu di cư vào miền Nam tìm vùng đất mới để canh tác. Theo suy đoán của các nhà nghiên cứu, lúc đầu những nông dân dựng các chòi này chỉ để canh rẫy, bảo vệ sản xuất, mùa màng. Tuy nhiên, khi nhàn rỗi hoặc cao hứng, họ đã tạo ra trò một chơi để giết thời, trò chơi này lâu dần trở thành một loại hình nghệ thuật dân gian, tồn tại kéo dài đến nay như một loại di sản văn hóa cổ xưa.

Tại tỉnh Bình Định, hằng năm từ khoảng 30 tháng Chạp cho đến rằm tháng Giêng, ở nhiều địa phương như huyện Tuy Phước, thị xã An Nhơn, huyện Hoài Nhơn, thành phố Quy Nhơn... thường tổ chức trò chơi Hội Bài chòi ngày xuân. Các chòi nhỏ dựng bằng tre nứa, có ▶

► cầu thang dẫn lên chòi được người dân dựng lên từ ngày 29 đến 30 Tết để có thể vui chơi từ ngày mồng một trở đi. Khoảng 03 năm trở lại đây, để khôi phục một di sản phi vật thể có nguy cơ bị mai một, Sở Văn hóa, Thể thao và Du lịch Bình Định đã khuyến khích tổ chức thường xuyên Hội chơi bài chòi ở các tụ điểm văn hóa thuộc thành phố Quy Nhơn và một số huyện, thị trong tỉnh.

Hội Bài chòi ở Bình Định được tổ chức thành 9 chòi. Các chòi bố trí theo hình chữ U. Hai dãy chòi hai bên và một chòi trung tâm. Chòi trung tâm nằm chính giữa đối diện với khán giả và được trang bị một chiếc trống chầu. Hình thức của 9 căn chòi cao khoảng 3-4m giống như chòi canh rẫy, chúng được trang trí bằng giấy màu và mỗi chòi đều có một chiếc mõ (hoặc trống nhỏ) để người chơi tự gõ báo hiệu trong lúc đánh bài.

Bộ bài được sử dụng gần giống với bộ "bài Tới", gồm 30 lá, chia làm 3 pho có các tên gọi như: Pho văn, pho vạn và pho sách. Mỗi pho có một lá bài cắm đầu màu đỏ và 9 lá còn lại toàn màu đen, chúng có tên gọi từ "nhất" (một) đến "chín" (chín).

Pho văn có 10 lá gồm: cửu điều, nhứt nọc, nhì nghèo, tam quần, tứ móc, ngũ trượt, lục chang, thất vung, bát bông, cửu chùa.

Pho vạn gồm 10 lá với tên gọi là: ông ăm, nhứt trò, nhì bí, ba gà, tứ sách, ngũ đùm, sáu miễn, bảy liễu, tám miễn, chín cu.

Pho sách có tên là: thái tử, bạch huê, trắng hai, ba bụng, tứ tượng, ngũ rún, sáu hột, bảy thưa, tám hội, chín gối.

Tên gọi các lá Bài chòi nghe rất nôm na. Bên cạnh một số từ Hán - Việt dễ hiểu như: (nhất, nhì, tam...) là

những danh từ thuần Việt như: chín gối, ba bụng, sáu hột... tất cả đều được tính dân gian, vui nhộn, trào phúng. Đó là tên gọi, còn hình vẽ trên những lá bài vừa mang tính biểu trưng bằng thủ pháp cách điệu, vừa có ý tả thực.

Trong cuộc chơi bài chòi, thường có một người mang vai trò quan trọng là "Anh Hiệu". "Anh Hiệu" có nhiệm vụ chia bài cho các chòi, rút thẻ bài trong các ống tre và hô (hát) tên con bài cho các chòi nghe để đánh bài "Anh Hiệu" còn có trách nhiệm mang tiền và cờ giao cho chòi nào thắng cuộc sau mỗi ván. "Anh Hiệu" phải là người quản trò rất năng động, điều khiển cuộc chơi, làm cho Hội Bài chòi luôn sôi động, hấp dẫn bằng tài ứng khẩu và lời hô đầy ngẫu hứng của mình về tên các lá bài mà người chơi đợi để được "ăn". Chẳng hạn, khi rút trong ống tre có lá bài tên Bạch Huê, anh Hiệu liền hô:

*Bốn mùa đông hạ xuân thu;
Khi búp khi nở khi xù
khi tươi;*

*Chùa xuân ngó thấy
mềm cười... Ưó... là cái con
Bạch Huê.*

Còn gặp lá bài tên nhì nghèo thì anh Hiệu hô rằng:
*"Ngày thường thiếu áo
thiếu cơm,*

*Đêm nằm không chiếu lầy
rom làm giường... Ưó là con
Nhì Nghèo..."*

Gặp lá bài tên Ba gà thì hô: *"Đi đâu bỏ cửa bỏ nhà,
bỏ ba ông tào cho gà nó bơi.
Ưó ba gà!..."*

Người hô Bài chòi luôn vận dụng ngôn ngữ dân gian để nói đến những từ nhạy cảm đối với người nghe hoặc vận dụng cách nói "đổ tục giảng thanh" nghe hết sức thú vị mà không bị dung tục.

Hiện nay, ở thành phố Quy Nhơn, trên đại lộ Nguyễn Tất Thành, nằm đối diện khu Siêu thị Coopmart có một khu vực dành riêng cho trò chơi dân gian hô Bài chòi được tổ chức vào các ngày cuối tuần. Ngày Xuân, du khách đến thăm chợ Gò Tuy Phước - một năm nhóm họp một lần sẽ được mời tham dự Hội Bài chòi dân gian đầy lý thú, hấp dẫn và không kém phần hồi hộp như khi xem một trận bóng đá vậy. Người xem hội Bài chòi được hòa mình vào sự hồi hộp, vui nhộn và thưởng thức các giai điệu ►

▶ dân ca miền Trung độc đáo trong suốt cuộc chơi.

Theo kế hoạch, từ nay đến 2020, ngoài việc tổ chức nghiên cứu, sưu tầm, kiểm kê, bảo tồn những giá trị tiêu biểu của Bài chòi, ngành văn hóa Bình Định sẽ triển khai Dự án truyền dạy nghệ thuật bài chòi vào cộng đồng và trong trường học; khuyến khích thế hệ trẻ, học sinh, sinh viên trong tỉnh tìm hiểu, luyện tập loại hình nghệ thuật cổ truyền này; tổ chức truyền dạy, phổ biến hát bội, Bài chòi trong cộng đồng; hỗ trợ các câu lạc bộ, tổ nhóm, các nghệ nhân Bài chòi tập luyện, trao truyền nghệ thuật Bài chòi dân gian nhằm kế tục bền vững sự nghiệp gìn giữ, phát huy giá trị di sản; tổ chức các hình thức truyền dạy trực tiếp, nghe băng hình, băng nhạc cho học viên câu lạc bộ, nhóm; xây dựng chuyên mục bài chòi dân gian trên song truyền hình và phát thanh của tỉnh...

Đoàn Dân ca kịch Bài chòi Bình Định có trụ sở nằm trên đường Nguyễn Thái Học, thành phố Quy Nhơn hiện đang sở hữu hàng chục làn điệu Bài chòi vừa tân vừa cổ rất độc đáo. Theo các nhà nghiên cứu Bài chòi thì những làn điệu điệu Bài chòi cổ được sinh ra từ các hội đánh bài chòi miền Trung từ xa xưa. Từ cách hô phùi thai để đánh bài trên chòi, điệu "Bài chòi cổ" khi lên sân khấu hiện đại đã được các nhạc sĩ, nghệ sĩ, diễn viên chuyên nghiệp phát triển thêm và đó là điều kiện để hình thành các giai điệu bài chòi mới ngày nay như các làn điệu "Xuân nữ mới"; "Xàng xê dựng"; "Xàng xê lụy"; "Cổ bản" và "hò Quảng"...

Tuy nhiên, do sáng tác ngẫu hứng từ sinh hoạt hội hè của quần chúng, nên điệu Bài chòi cổ thường mang đậm nét dân gian. Nó có khá nhiều ưu điểm mà các điệu bài chòi mới sau này không

sao sánh kịp. Nói về tính chất tự sự, kể chuyện thì giai điệu bài chòi cổ đủ sức chuyển tải những câu chuyện dân gian dài như "Lâm Sanh Xuân Nương"; "Thoại Khanh Châu Tuấn"... Trong tính cách nhân vật thì Bài chòi cổ thể hiện khá phong phú chất hài, hề, bi, lụy. Chẳng hạn, câu hô Bài chòi sau đây:

Tôi cứ tưởng Kinh Thượng một lòng, giáo gươm một bụng.

Vậy mà họ cầm dao, cầm súng, ném đá giấu tay.

Trời cao, trời hời (mà) có hay,

Đất này, có thấu, lòng này (ôi)... xốn xang.

Hoặc trong vở "Lâm Sanh Xuân Nương", bà Tiểu sau một năm gả con cho Lâm Sanh, nhớ thương con, liền lần mò đến thăm nhưng người mẹ chồng độc ác không cho gặp. Bà đã khóc than bằng điệu "xàng xê cổ", đầy tính bi kịch lên cao:

"Nhớ con mẹ đầu quần (quần) đường dài

► *Bước đi khắp khơi, tưởng lâu ngày (ngày) gặp con.*

Con đi gần một năm tròn.

Ruột tâm đứt đoạn, héo hon tháng ngày...

Ngoài những ưu điểm nói trên, người diễn viên khi hô Bài chòi cổ thường có đặc điểm là nhả từng câu, từng chữ và lặt từ. Nhạc nổi theo từng câu hát của diễn viên rất êm, gây hiệu quả hấp dẫn cho người nghe. Bài chòi cổ, tự thân nó đã mang nhiều ưu điểm. Ngày xưa, khi sân khấu Bài chòi còn ở dạng sơ khai, các đoàn nghiệp dư chỉ cần một điệu Bài chòi cổ đã có thể diễn những vở kịch dân gian dài mà người xem không cảm thấy chán.

Bài chòi là nghệ thuật dân gian đặc sắc, là món ăn tinh thần của nhân dân Trung Bộ. Hàng trăm năm qua ở miền Trung, đâu đâu cũng có hô hát và diễn xướng Bài chòi. Đối với người dân Bình Định thì Bài chòi là một phần không thể thiếu của cuộc sống. Ngay từ khi cất tiếng khóc chào đời, người dân Bình Định đã cảm nhận được âm điệu ngọt ngào của làn điệu Bài chòi trong lời ru tha thiết của mẹ, của bà. Đến khi trưởng thành, trong cuộc sống hằng ngày, trong lao động, Bài chòi theo suốt, gắn bó với con người Bình Định qua điệu hò kéo lưới, hò giã gạo, hò kéo pháo hay những điệu lý vọng phu, lý chiêu quân, những câu hát ru con...

Trong tâm thức của người dân Bình Định thì Bài chòi như một người bạn tri kỷ. Nó có thể giúp giải bày tâm sự, giúp bày tỏ niềm vui, nỗi buồn hay thổ lộ tâm tình. Từ bao đời nay, những làn điệu Bài chòi đã trở thành một loại hình sinh hoạt văn hóa nghệ thuật quen thuộc của bà con nơi đây, nuôi dưỡng đời sống tinh thần nhân dân

bởi cái chất mộc mạc nhưng trữ tình, đậm thắm, sâu sắc.

Nhiều câu chuyện dân gian đã quen thuộc trong nhân dân nhưng chúng chỉ trở nên hấp dẫn khi thông qua nghệ thuật biểu diễn của các nghệ sĩ Bài chòi cổ. Họ hóa thân vào mỗi cuộc đời của nhân vật. Bên cạnh đó, họ còn tìm cách hát Bài chòi để người nghe cảm nhận được sự mượt mà và có cái "nhụy" của Bài chòi đặc trưng Bình Định. Bình Định được xem là cái nôi của nghệ thuật Tuồng và Dân ca Bài chòi, là nơi phát tích của những làn điệu dân ca Bài chòi đặc trưng, nét tinh túy của những làn điệu Bài chòi không ngừng được phát huy, hòa quyện tạo nên nét đặc sắc của nền nghệ thuật truyền thống. Di sản Bài chòi không còn giới hạn trong phạm vi địa phương mà nó đã có mặt trên khắp các vùng miền đất nước và hiện đã được UNESCO công nhận là Di sản văn hóa phi vật thể của nhân loại. Những giá trị độc đáo và sức sống lâu bền sẽ giúp cho Bài chòi mãi là di sản không thể mất.

Tuy nhiên, hiện nay, Dân ca Bài chòi - một di sản văn hóa phi vật thể của nhân loại đang đứng trước những khó khăn, thách thức trong quá trình bảo tồn và phát triển. Ở Bình Định các trò chơi diễn xướng dân gian như hát kết, hò vè, các trò chơi đánh Bài chòi đã bị, mai một, có nơi mất hẳn. Trong nghệ thuật ngày nay, lớp trẻ chạy đua theo các loại hình nghệ thuật mới, dần xa lạ với loại hình sân khấu truyền thống như tuồng, chèo, cải lương, dân ca...

Ở thời điểm hiện tại, thế hệ trẻ miền Trung rất ít người biết các câu hát nam, điệu khách của tuồng, điệu xuân nữ, nam xuân, sòng

xê, hò Quảng của dân ca kịch Bài chòi. Không ai phủ nhận việc tiếp thu tinh hoa văn hóa tiên tiến của nhân loại, song phải trên cơ sở hoàn thiện làm phong phú nền văn hóa Việt Nam chứ không phải tiếp thu để thay thế những giá trị quý báu vốn có mà bao thế hệ cha ông đã chọn lọc, chắt chiu, gìn giữ. Nghệ thuật truyền thống nói chung, nghệ thuật dân ca Bài chòi nói riêng đang dần bị giới trẻ lãng quên nhưng sức sống của nó vẫn còn nếu chúng ta biết khơi dậy ngọn lửa đam mê về một loại hình nghệ thuật truyền thống đã được UNESCO công nhận là Di sản phi vật thể của nhân loại.

Bình Định hiện đang triển khai đề án "Phục hồi, bảo tồn các vở diễn dân gian, các làn điệu Bài chòi để truyền dạy trong cộng đồng và trong trường học", đáp ứng công tác bảo tồn và phát triển bài chòi cổ. Điều đó sẽ giúp cho cộng đồng và lớp trẻ nhận ra được những giá trị tinh thần vô cùng to lớn kết tinh trong các làn điệu dân ca bài chòi và có ý thức, trách nhiệm giữ gìn, bảo tồn di sản tinh thần to lớn đó.

Ở Bình Định, từng có rất nhiều gánh hát Bài chòi cổ nghiệp dư. Tuy nhiên, phần nhiều bị mai một, giải tán. Rất may, vài năm gần đây, ngành văn hóa tỉnh Bình Định đã tổ chức nghiên cứu đề tài Phục hưng nghệ thuật Bài chòi cổ trên phạm vi một số địa phương như huyện Tuy Phước, thị xã An Nhơn, thành phố Quy Nhơn...

Bài chòi cổ miền Trung và Bình Định kể từ 15 giờ 10 phút, ngày 7-12-2017 đã được UNESCO ghi danh tại Danh sách Di sản văn hóa phi vật thể đại diện của nhân loại. ■